

magatartás még nem is jogi jelenség, hanem csak szokás, vagy erkölcsi értékelés alá eső tény.

A családi jognyilatkozatok is számos sajátosságot mutatnak. Egyoldalú jognyilatkozat általában nem alakíthatja a jogviszonyt. Pl. gyermek teljes hatályú apai elismerése is hozzájárulást kíván. Még leginkább az utólagos házasságkötéssel történő apai elismerés alapszik egyoldalú jognyilatkozaton, de viszont a házasságkötés keretében érvényesül.³⁶

Vannak közös jognyilatkozatok, amelyek mint megállapodások alakíthatják a családi jogviszonyt. Ilyen a gyermek elhelyezése, láthatása. De a közös jognyilatkozatok jó része is hatósági jóváhagyást kíván. Önmagában megállapodással nem rendezhetik a házastársak a házasság felbontását, a bontási szándék megegyezés esetén is bírói revízió alatt áll. A jognyilatkozatok egy jelentős része tekintetében pedig az érintettek a jogviszonyt még megállapodással sem szüntethetik meg. Így nincs lehetőség a nem kívánt apaság elhárítására a szülők megegyezése alapján, a szülő nem mondhat le a gyermeket illető tartásról stb.

Sajátossága a családjognak, hogy köteleességek és jogosultságok viszonylagosak, amint arra Eörsi Gyula és Pap Tibor is rámutatnak.³⁷ A jogosult egyben kötelezett is és megfordítva.

³⁶ L.: részletesebben Csiky Ottó: A gyermek családi jogállása, i. m. 196. old. és köv.

³⁷ Eörsi Gyula: Alapproblémák, i. m. 19. old. Pap Tibor: Magyar családi jog, 1967. 2. old.

Jellegzetes ez mind a házastársi, mind a gyermek—szülő jogviszonyban.³⁸

A családjogi viszony sajátossága az is, mint arra Pap Tibor mutatott rá, hogy az egyes családi jogosultságoknál nincs alanycsere lehetőség, nincs helye jogutódlásnak.³⁹

A családjognak említett sajátos vonásai azt is indokolják, hogy a családjogi jogviszonyokat még a vagyoni vetületekben sem lehet szerződésnek felfogni. Aligha lehetne a vagyoni intézmények polgári jogi rendszerében elhelyezni azt a vagyonközösségi modellt, amely egyfelől eltekint a keresetek aránytalanságaitól, másfelől értékeli a családban végzett önkéntes, személyes tevékenységet.⁴⁰

Úgy gondolom, hogy a korántsem a teljesség, s még kevésbé a részletes elemzés igényeivel felvetett kérdések jelzik azt, hogy a családjog alapvonásainak beható elemzése terén még vannak feladataink, s e feladatok elvégzése a családjog továbbfejlesztésének időszerű tennivalói közé tartozik.

Csiky Ottó

³⁸ Nizsalovszky Endre megállapítása szerint a családjogban az alany joga kötelezettségeket is magában foglal, sőt a jogosultság sokszor egyenesen csak azt a célt szolgálja, hogy a kötelezettnek köteleességei teljesítésére messzemenő lehetőséget nyújtson. Ez az utóbbi megállapítás érvényes a gyermek—szülő jogviszonyra, de már aligha van így a házastársi kapcsolatban.

³⁹ L.: Pap Tibor 37. sz. jegyzetben i. m. 21. old.

⁴⁰ Találón jellemzi Nizsalovszky Endre a családjogi tartási kötelezettséget a vérségi kötelék természetileg kapcsolódó társadalmi viszonyoknak, s ezen ismérv alapján állapítja meg, hogy „a pénzbeli járadék formájában jelentkező tartási kötelezettség sem hajlik mindenben a szerződési jogban kialakult szabályok alá”. Család jogi rendje, i. m. 184. old.

A mai magyar család típusai és ezek működése

Az elmúlt másfél évtizedben jelentős előrehaladás történt a magyar családkutatások terén. 1960 óta az egyes népszámlálások gazdag anyagot biztosítottak a magyar családok jellegzetességeinek áttekintéséhez, speciális demográfiai, néprajzi, szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálatok pedig a családok működésének megismerését segítették elő.¹ Ezek eredményeként megállapítható, hogy 1945 és 1980 között a magyar családok szerkezetében, formájában és működésében lényeges változások következtek be és a változások ma is folynak, továbbá az is nyilvánvaló, hogy egyidejűleg különböző formák, szerkezetek találhatók egymás mellett és

az azonos formájú, szerkezetű családok működése sem írható le egyetlen sémával.

Ha a szerkezeti változásokat nézzük, akkor a harmincöt év alatt bekövetkezett leglényegesebb változást abban kell látnunk, hogy a prokreatív korú — 20—50 év közötti korú házaspárokból álló — családok zöme kétkeresőssé vált, azaz megszűnt a családi szerepek éles elkülönülése. A XX. század első felének ugyanis tipikus család struktúráját az jellemezte, hogy a férj feladata volt a család megélhetésének biztosítása, míg a férj által biztosított jövedelem felhasználása, a családi otthon kialakítása a feleségre hárult. Ettől a modelltől már 1945 előtt is voltak eltérések, de ezek nemcsak hogy kivételt képeztek, hanem rendszerint a társadalom íratlan normatív rendjével is szembe kerültek. E normák a sikertelenség elismerésének minősítették, ha a férj megengedte, hogy felesége kereső munkát vállaljon és ezzel hozzájáruljon a család megélhetési költségeihez, a feleséget

¹ A magyar családkutatásokat áttekintő, 1976-ban készült annotált bibliográfia másfél évtizedről művet vett számba. Lásd: A változó család. Szerkesztette Cseh-Szombathy László, Kossuth Kiadó, 1978. A bibliográfiát összeállította Varsányi Erika.

pedig elmarasztalta, ha anyagi kényszerítő körülmények fennforgása nélkül munkát vállalt.

Az, hogy csak a férj keres, vagy pedig férj és feleség egyaránt, kihat a család mindennapi életének, működésének minden területére és ezért tekinthető a családi struktúrát döntően meghatározó ténynek. Más a két típus esetében a jellegzetes családi kommunikációs stílus, a döntések hozatalának módja, a külső kapcsolatok tartásának rendje, a családon belüli feladatok végzése, a családtagok együttlétének formája és tartalma. Az egykeresős család esetében mindezekben a férj dominanciája, ennek elismerése fejeződik ki, még akkor is, ha ügyes manipulációval tulajdonképpen a feleség eléri, hogy az ő igényeinek megfelelően alakuljon a család élete. Ezzel szemben a kétkeresős család megszilárdult formájánál már elismert az egyenjogúság, ezt hangsúlyozzák a férj által is elfogadott normák, még ha valójában ettől sokszor eltérő is a tényleges helyzet, gyakorlat.

Meghonosodott a szociológiai irodalomban egy elnevezéspár, amely a fenti két lényegesen eltérő típust különbözteti meg. Az angol Geoffrey Gorer nyomán aszimmetrikusnak nevezzük azokat a családokat, melyekben csak a férj a kereső és ennek következtében a házastársi szerepek elkülönülnek, míg szimmetrikus a kétkeresős család, melyben az otthoni feladatokat is közösen vagy felváltva látják el a házastársak.² A két típus a valóságban ritkán jelenik meg teljesen tisztán, és a mai magyar családok is zömükben a kettő közötti átmenetként értelmezhetők.

A mai magyar házaspárokat magában foglaló családok zöme kétkeresős. A házasságkötéskor közel 90 százaléka a menyasszonyoknak kereső, de az aktivitás aránya a feleségek között még tovább emelkedik, mert a házasságkötéskor inaktívak jelentős része még tanuló, aki tanulmányainak befejezése után munkát vállal. Az 1980-as népszámlálásnak még nem állnak rendelkezésre azon adatai, amelyek a foglalkozási megoszlást a nemmel és családi állapottal vetnék egybe, de a kor szerinti megoszlási adatok is sokat elárulnak. 20—54 éves korú nők között, tehát azokban a korcsoportokban, ahol a nők 80 százaléka házas, a korcsoportokhoz tartozó nők 88 százaléka aktív, vagy inaktív kereső, azaz vagy dolgozik, vagy dolgozott és most gyermekgondozási szabadságon van, illetve rokkantsága következtében nyugdíjas lett. Ezen adatok alapján 80 százalék felettire becsülhető azon házaspárokat magában foglaló családok aránya, ahol férj és feleség is keresettel rendelkezik.

A családszociológiai vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy az, hogy a feleség is keres, nem elegendő ahhoz, hogy a hagyományos aszimmetrikus család helyébe szimmetrikus lépjen. Változásoknak kell bekövetkezni a házastársak

egymással, mint házastárssal szembeni elvárásaiban, a női, illetve a férfi szerep megítélésében, az egész társadalom ilyen irányú normarendszerében, de mindenekelőtt meg kell valósulnia annak is, hogy a férj és feleség keresete nagyjából azonos mértékben járuljon hozzá a család megélhetési költségeinek fedezéséhez.

A férfi és női keresetek közötti különbségek közismertek. A nemek szerinti átlagos keresetek eltéréseiben nagy szerepe van még ma is annak a történeti folyamatnak, melynek során az elmúlt három évtizedben a nők tömeges keresővé válása lezajlott. Az ötvenes években zömük szakképesítés nélkül kezdett dolgozni mint betanított vagy segédmunkás, vagy ügyviteli alkalmazott. Csak a hatvanas évektől vált jelentőssé a szakképesítéssel induló nők aránya, majd a hetvenes években kiegyenlítőddött a nemek közötti különbség e téren is. A szenioritást erősen díjazó bérrendszerünk már a férfi és nő szakemberek korösszetételénél fogva is más átlagbért kell hogy eredményezzen még egy ideig.

Azonban a fiatal, szakképzett nők pályájának alakulása azt mutatja, hogy a jövőben sem számíthatunk arra, hogy kiegyenlítődjének a férfi és női keresetek és ezáltal megszűnjék, hogy a feleségek családjuknak csak második keresői legyenek. Ennek pedig éppen a házas nők családi feladatai és azok ellátásának jelenlegi módja az oka.

A hetvenes években keletkező családok többségében olyan fiatal férfiak és nők vágnak együtt neki a családi életnek, akik hasonló felkészítést kaptak és az iskolai nevelés, az ifjúsági mozgalom, a tömegkommunikáció úgy alakította gondolkodásukat, hogy a társadalmi munkamegosztásban egyaránt sikereket keresenek, odahaza pedig ne várjanak partnerüktől többet és mást, mint amit ők hajlandók nyújtani. A vizsgálatok azt mutatják, hogy ennek megfelelően is indul a családi élet, amelvet az első gyermek megszületéséig az egyenlőség, azaz a szimmetria jellemez.

Döntő változás következik be az első gyermek megszületésével, amely változás csak részben magyarázható a terhesség, majd a gyermekszülés tényével. Kétségtelen, hogy e kettő szükségyszerűen korlátozza, majd egy rövid időre teljesen megakadályozza az asszony részvételét a társadalmi munkamegosztásban. Az viszont már a társadalmunk által kialakított gyermekgondozási rendszer következménye, hogy az anyáknak a munkából való kikapcsolódása tartós lesz és kihat további pályájukra, valamint a családon belüli munkamegosztásra is.

Az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási szabadság és segélyrendszer lényeges átalakítója lett a magyar családok fejlődési irányvonalának. Az addigi tendencia azt hangsúlyozta, hogy a gyermekvállalás nem korlátozhatja a házas nőket abban, hogy a férfiakkal hasonlóan vegyenek részt a családon kívüli társadalmi életben és ennek biztosítására a társadalom

² Geoffrey Gorer: *Sex and marriage in England today*. London, Nelson, 1971.

aktív segítségét ígérte bölcsődék, óvodák formájában. Valójában az ígért segítségben az anyák kis hányada részesülhetett, s hosszú időn át a nagyanyák közreműködése, unokanevelő tevékenysége tette lehetővé, hogy az anyák többsége kisgyermek mellett tovább tudjon dolgozni. Ez a családi munkaerő-tartalék azonban a hatvanas évek második felére már nem állt a korábbi mértékben rendelkezésre, — az ekkor nagyanyává váló nők maguk is keresők lettek és megfiatalodtak; egyre több volt köztük, aki még nem érte el a nyugdíjkorhatárt. A bölcsődei hálózat csak a gyermekek 10 százaléka számára biztosított elhelyezést s így új utat kellett keresni. Ez lett a gyermekgondozási szabadság és -segély, amely intézményesítette újból azt a családi formát, amelyben az asszony elsődleges feladata a családhoz kapcsolódik, míg a férfit a fokozott mértékben hárul a család eltartása.

A gyermekgondozási szabadság átmeneti jellegű, hatása azonban a családok nagy részénél tartós, sokszor végérvényes. A gyermekgondozási segély alacsony összege miatt az első gyermek születése után a családi jövedelem, különösen pedig az egy főre jutó jövedelem jelentősen csökken, amennyiben a férfi-apa többletkeresettel nem tudja pótolni azt a kiesést, amely felesége korábbi keresete és a gyermekgondozási segély összege között fennáll. Így intézményesítettnek mondhatjuk az ösztönzést, amely a férjet éri, hogy normál munkaidőben végzett munkáján túl vagy a mellett egyéb munka után nézzen. Ha viszont ez sikerült, akkor ezzel együtt jár, hogy csökken az az idő, amit családjával tud tölteni s így szinte automatikusan visszakerülnek a feleség munkakörébe teljes egészükben azok a háztartási feladatok, amelyek megosztásának jegyében indult a házasság. Ismét itt az aszimmetrikus modell, amelynek nagy az esélye, hogy tovább él a gyermekgondozási szabadság lejártá után. Addigra ugyanis a férj-apa keresete olyan szintet ér el, amelyhez viszonyítva az ismét munkába álló feleség keresete elmarad és ezért a család érdeke, hogy ha a most már óvodás, majd iskolás gyermekkel baj van, valakinek miatta a munkából távol kell maradnia, akkor ez a feleség-anya, hiszen ez olcsóbb. Minden ilyen újabb kiesés nehezíti a felzárkózást. Ebben az irányban hat az a munkaköri szemlélet is, amely toleráns az anyákkal szemben, ha teljesítményük elmarad gyermekükkel kapcsolatos terheik miatt, viszont nem ismeri el az apák hasonló jogát, különösen akkor, ha van feleségük.

A jelenlegi vegyes típusú család, amely ugyan átmeneti időtől eltévelytve kétkeresős, de zömükben az első és a második kereső jól megkülönböztethető, nem értelmezhető feltétlenül úgy, mint a szocialista társadalom alapvető céljaitól eltérő kompromisszum. A szocialista értékek ugyanis nemcsak a nemekből fakadó társadalmi egyenlőtlenségeket írják elő, hanem ma-

gukban foglalják a gyermek szeretetét és szabadságot biztosítanak az embereknek abban, hogy döntsenek, mit helyeznek előbbre: a foglalkozással kapcsolatos sikereket, ezen a téren meglevő képességek maximális kifejtését, vagy pedig a gyermekgondozást, nevelést, amelyek vállalásával a népesség reprodukciójához járulnak hozzá. A szimmetrikus család modell tehát nem állíthatjuk kötelező mintának mindenki elé: éppen olyan jogos a kétkeresős, de ennek ellenére aszimmetrikus modell követése is azok számára, akik a családi élet értékeit részesítik előnybe a karrier felett.

Két irányból is feszültség támadhat a mai magyar családokban, ezek többségének jelenlegi struktúrája miatt. Kielégítetlenséget, frusztrációt okoz azoknál a nőknél, akik szocializációjuk, képzésük eredményeként nagy érdeklődést tanúsítanak foglalkozásuk, pályájuk iránt és nyomasztja őket, hogy a gyermekneveléssel járó háztartási terhek visszafogják őket. De nem tudja magát nyugodtan átadni a családi életnek a nők másik csoportja sem, azok, akiket nem érdekel különösebben kereső munkájuk és azt csak jövedelemforrásnak tekintik: zavariák őket a nevelésük során beléjük táplált normák, amelyek az otthoni munka, a családnak szentelt élet alacsonyabbrendűségét hirdették.

Kiutat e helyzetből az alternatívák biztosítása adhat. Alternatívákat kell nyújtani a célok tekintetében. A társadalomnak el kell ismernie, hogy az, ha valaki gyermeke gondozását, nevelését tekinti elsődleges feladatának és kereső munkáját ennek alárendeli, ez éppen annyira jogos, mintha foglalkozását, pályáját elérendő sikereket preferálna. E választási lehetőséget kifejezésre kell juttatni egész nevelési rendszerünkben és a tömegkommunikáció által közvetített szemléletben. A családi élet, a gyermeknevelés nemcsak a nők számára lehet elsődleges érték, hanem a férfiak életében is nagyobb teret foglalhat el, mint amilyet a jelenlegi közzelfogás, de a jogi szabályozás is megenged, amely az apaságnak közel sem tulajdonít olyan fontosságot a gyermek fejlődésében, mint az anyaságnak.

Az apák intézményesebb bevonása a gyermek nevelésébe az egyik mód arra, hogy a foglalkozásuk, pályájuk iránt érdeklődő, azt elsődleges hivatásuknak érző nőket az anyaság ne akadályozza meg önkifejtésükben. Így például nagyobb lehetőséget kellene biztosítani arra, hogy az apák is igénybe vehessék a gyermekgondozási segélyt, mint amelyek ma fennállnak. De nélkülözhetetlen a gyermekgondozó és ellátó intézmények továbbfejlesztése is mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban. Elsősorban a bölcsődékről van szó, amelyek jelenlegi kapacitása mellett valóiban nem beszélhetünk alternatívákról a szülő nők esetében: a gyermekgondozási segélyt kell választaniuk, mert esélyük arra, hogy gyermeküket a bölcsődébe azonnal bejuttathassák, minimális. Amenny-

nyiben sikerülni fog a tényleges választási lehetőség megteremtése, akkor lesz igazán mód arra, hogy a szimmetrikus, egyenlőségen alapuló család ne csak a gyermektelen házaspárokat jellemezze, hanem a gyermekvállalással is összeegyeztethető legyen.

Valószínű, hogy a jelenlegi családstruktúrával kapcsolatos problémák lényeges szerepet játszanak a mai magyar családokra jellemző két negatív jelenségben: abban, hogy e családok gyermekvállalása most már több mint két évtizede elmarad attól a mértéktől, amely a népesség reprodukcióját biztosítaná, továbbá, hogy e családok egyre fokozódó arányban bomlanak fel, egyre emelkedik a válások gyakorisága.

A születések száma Magyarországon a házaspárok tudatos gyermekvállalásától függ. A házasságon kívüli születések aránya az elmúlt két évtizedben állandóan 5—6 százalék között mozgott, s ha az utolsó években valamit emelkedett is — 1979-ben 6,6 százalék volt —, továbbra is alárendelt szerepet játszik. A születésszabályozás tehetővé válásával, módszereink elterjedésével pedig mind kevesebb lesz az a gyermek, aki szüleinek akarata ellenére látja meg a napvilágot. Ez mindenképpen öröndes jelenség: közismertek azok az ártalmak, amelyek a nem kívánt gyermekeket nevelésük során érik, abból kifolyólag, hogy a szülők tudatosan, vagy nem tudatosan, de ismételten éreztetik velük, hogy tehernek tekintik őket, akadályai annak, hogy életük igazi céljait megvalósítsák.

Nem célszerű tehát, ha a társadalom úgy kívánja a gyermekszám alakulását befolyásolni, hogy a gyermekvállalás szabadságát korlátozza, mert ezzel növelheti a sérült személyiségű gyermekek számát, azokét, akiknél később beilleszkedési zavarok jelentkeznek. A feladat a gyermekvállalási szándék fokozása.

1959 és 1979 között a születések alakulásában több változást is meg lehetett figyelni, megállapítható volt, hogy különféle természetű egészségügyi és szociálpolitikai beavatkozásokkal a gyermekvállalási hajlandóság módosítható, azonban az általános tendencia ennek ellenére változatlan maradt. Vonatkozik ez ezen két évtized leglátványosabb népesedéspolitikai kísérletére, az 1973. évi határozatra és az ezt követő rendelkezésekre is, amelyek nyomán ugyan 5 éven át magasabb volt a születési arányszám, mint megelőzőleg, azonban az adatok alaposabb elemzése azt mutatta, hogy a családok által vállalt átlagos gyermekszámában nem következett be emelkedés. A születések számának növekedése részben a szülőképes korba belépő korosztályok nagyobb létszámából adódott, részben az első és második gyermekek szülésének előrehozatalából. A családokban született gyermekek átlagos száma a 70-es években végig kettő alatt maradt.

A Központi Statisztikai Hivatal számos vizsgálata alapján tudjuk, hogy a csökkenő

gyermekszám nem járt együtt a gyermektelen családok arányának növekedésével. Ez azt mutatja, hogy a gyermek változatlanul érték a fiatal házások számára. Erre utalnak a fiatal házások értékeivel, szándékaival, tervével foglalkozó kutatások is. A megkérdezettek nyilatkozatai alapján úgy tűnik, hogy a kívánt gyermekszám olyan, hogy annak realizálódása esetén biztosítva is lenne a népesség reprodukciója. A kérdés így az, hogy a szándékok miért nem valósulnak meg, miért marad sok házaspár az egy gyereknél.

A gyermekvállalási döntésekben számos tényező játszik közre, amelyek közül itt csak azokkal kívánok foglalkozni, amelyek az első szülést követően a második gyermek vállalását, vagy nem vállalását illetőleg felmerülhetnek, különös tekintettel azokra, amelyek negatív értelemben befolyásolhatnak egy ilyen döntést.

Egyik ilyen irányban ható erő a lakásprobléma. Közismert, hogy a fiatal házásoknak csak egy kis hányada kezdheti családi életét önálló lakásban, általában több év szükséges, amíg ezt eléri. Ugyanakkor az első gyermekek közel fele egy éven belül, további egy negyede a házasságkötéstől számított két év letelte előtt megszületik. Ezen gyermekek zömét tehát a szülőkkel közös háztartásban, vagy albérletben kell ellátni, gondozni, ami semmiképpen sem nevezhető ideálisnak. A gyermekgondozással járó költségek a lakásban tartózkodó egyéb személyekkel ismételt súrlódásokra adhatnak okot. A gyermek okozta konfliktusok könnyen arra készíthetik a házaspárokat, hogy további gyermek megszületését elhalasszák lakásproblémájuk megoldása utáni időre. Minden halasztás viszont az elmaradás kockázatával jár.

Az első gyermek születését követő jövedelemcsökkenésről már szoltam abban a vonatkozásban, hogy ez milyen strukturális változáshoz járul hozzá. Itt most csak abban az értelemben kívánom megemlíteni, hogy mivel jelenlegi családi pótlék rendszerünk ezt egyáltalán nem pótolja, ezért a csökkenés egyes családoknál sok hatású lehet.

Az első gyermekkel járó legfontosabb változásnak a további gyermek vállalása szempontjából a feleség-anya családi szerepében, illetve karrier kilátásaiban bekövetkezőt tekintem. A nő mindkét irányú frusztrációi — csalódása amiatt, hogy a családi feladatok ellátásával mindinkább magára marad, a munkahelyi közösséggel való rendszeres érintkezés hiánya és az aggodalom a felett, hogy sikerül-e a gyermekgondozási szabadság befejezte után munkahelyén behozni az elvesztett időt — sokaknál nyilván lényeges szerepet játszanak abban, hogy nem kívánnak további gyermeket szülni, aki ezen frusztráció megismétlődését okozná.

A jelenlegi családstruktúra mellett nagyobb a veszélye annak, hogy a családi konfliktusok kritikus összeütközésig eszkalálódnak, mint

amilyen ennek lehetősége a hagyományos aszimmetrikus családi forma uralma idején volt.

A házastársak közötti véleménykülönbségek, célok tekintetében felmerülő ellentétek a családi élet szükségszerű velejárói. Nincs konfliktusmentes család, illetve ha ilyen előfordul az negatív jelenség; a családtagok között teljes közöny, érdektelenség van egymás iránt, hiányzik a kommunikáció és egymás mellett élnek anélkül, hogy érdekelné őket céljaik azonossága, vagy különbsége. A konfliktus jelenléte tehát nem baj, a kérdés az, hogy mennyiben tudja a család konfliktusait kezelni és meg tudja-e akadályozni, hogy e konfliktusok kiéleződjenek és válsághoz vezessenek a családi kapcsolatban.

A hagyományos családnak két olyan jellegzetessége volt, amely a konfliktusok kritikussá válását hátráltatta. Az egyik a családon belül erős szerepmegosztás, a másik a konfliktusmegoldás kialakult, kötöttebb módja. Az erős szerepmegosztást azért tartom lényegesnek, mert ez csökkenti a lehetséges közös célokat, amelyekre nézve kívánatos lenne az azonosság. Ha például a férj nem vesz részt a gyermekekkel való foglalkozásban, nemcsak a háztartási munkáktól tartja magát távol, hanem a háztartással kapcsolatos döntéseket is átengedi feleségének, úgy ezek mind olyan területekké válnak, amelyeken ritka lesz az összeütközés. A konfliktusmegoldás kialakult formája az aszimmetrikus családban a férj dominanciája. Ezt biztosítja a feleség anyagi kiszolgáltatottsága férjének, de ezt erősítik a normák is azokban a társadalmakban, amelyekben a nők kereső tevékenységének aránya csekély.

A jelenlegi, a vázolt ellenmondásokkal terhes kétkeresős családokban az ellentétek keletkezésének széles skálája van, a konfliktus kezelésében pedig nem hat többé fékezőleg a nők kiszolgáltatottsága. Az önálló kereset, a gazdasági függetlenülés lehetősége más taktikát enged meg a mai asszonyoknak, mint amit a hagyományos, egykeresős családokban nagyanyáinknak kellett követniük. Ugyanakkor nem alakultak ki új normák, olyanok, amelyek elősegítenék az ellentétek őszinte, nyílt tisztázását, anélkül, hogy a konfliktus elmérgesedéséhez vezetnének.

A válások számának több mint három évtizede tartó folyamatos emelkedése tehát, véleményem szerint, a család struktúrájának átalakulásával függ elsősorban össze. Ehhez viszonyítva másodlagos jelentőségűnek tartom a válást elítélő vallási normák gyengülésének szerepét, vagy olyan kétségtelenül gyakran közrejátszó okokat, mint amilyen az önálló lakás hiánya és az ezzel, illetve a saját lakás megszerzése érdekében folytatott kemény munkával és visszafogott fogyasztással összefüggő feszültség.

A válások gyakorisága ma már olyan mértékű, hogy a család egyik tipikus alternatív formájának tekinthetjük azt, amelyikben egyik

vagy másik fél már másodszor házastárs és gyermekük van az első házasságból, vagy mind a két házasságból. Míg 1938-ban még 1000 fennálló házasságra 2,8 válás jutott, 1948-ban pedig 5,3; addig ez az arány 1960-ra 6,5-re, 1970-ben 8,4-re, 1978-ban pedig 10,1-re emelkedett. A jelenlegi válási arányszámok mellett úgy becsülhetjük, hogy amennyiben nem következik be változás, akkor a most kötött házasságoknak mintegy kétötöde ér majd a bíróság előtt véget.

A felbomlott házasságok egyre növekvő hányadából származott gyermek és mind nagyobb lesz az olyan válások aránya, amelyek időpontjában van még kiskorú gyermeke a szétmenő házaspárnak. 1938-ban a felbomlott házasságok 44 százalékában volt kiskorú gyermek, 1978-ban 67 százalékában. 1978-ban a válás 24 000 kiskorú gyermeket érintett.

A házasság felbomlása rendszerint olyan házastársi összeütközésekre kíván pontot tenni, amelyek keservessé tették a házastársak mindennapi életét és megvazarták gyermekük fejlődését is. A válások nagy többségére akkor kerül sor, amikor a házastársi viszony már visszafordíthatatlanul megromlott. Így tehát többségük a családtagok további sorsának alakulása szempontjából új lehetőséget ad. Ennek ellenére a válási eljárás maga és a házasság felbontásának kimondása az érintettek nagy részénél további zavarokat vált ki, elsősorban az érzelmi szférában, az önértékelés és a biztonságérzet terén, de nehézségek támadnak az életkörülményekben is: anyagi nehézségeket kell megoldani, lakásprobléma jelentkezik, és újjá kell rendezni a társas érintkezési kört. E problémák beható vizsgálatával foglalkozik jelenleg a Szociológiai Kutató Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal közös kutatása.

Külföldi vizsgálati eredmények szerint a fenti zavarok, elsősorban a gyermekeknél tapasztalható válást követő érzelmi krízis szinte elkerülhetetlen, de egy-két éven belül megszűnik, amennyiben a családi élet stabilizálódik. Ennek egyik formája az újránházasodás.

A válások arányszámának emelkedésével együtt nőtt 1938 óta azoknak a házasságoknak a száma, amelyekben már egyik, vagy mindkét fél előzőleg házastárs volt. 1938-ban ezen házasságok aránya 19,2 százalék volt, 1948-ban 20,6, 1960-ban 26,9, 1970-ben 25,5, 1979-ben 28. Megállapítható, hogy az újránházasodások arányának emelkedése kisebb volt, mint amilyen mértékben a válások gyakorisága növekedett. Igaz viszont, hogy az újránházasodók között döntő mértékben megváltozott az özvegy-elvált arány: míg 1938-ban a férfiaknál az újránházasodók 62, a nőknél 53 százaléka volt özvegy és a kisebbség volt elvált, addig 1979-re az özvegyek aránya mind a két nemnél 15 százalékra csökkent és a túlnyomó többség az elváltak közül került ki. Ennek ellenére mégis az elváltaknál az újránházasodási hajlam csökkenése figyelhető meg 1960 óta. Ha az ezer elvált családi állapotúra jutó há-

zasságkötéseket nézzük, akkor a következő képet kapjuk:

	férfi	nő
1959—1960	280,9	109,6
1969—1970	171,6	84,5
1979	93,5	59,5

A csökkenés egyes korcsoportonként is megállapítható, azaz nem magyarázható az elváltak korösszetételében bekövetkezett változással.

A válások számának emelkedése és ezzel egyidőben az újraházasodások arányának csökkenése azt eredményezi, hogy emelkedik az úgynevezett csonka családok száma. 1970-ben az egy szülőből és gyermekéből álló családok aránya az összes családokon belül 10,2 százalék volt, 1980-ra ez 11,1 százalékra emelkedett. Ez összesen 338 000 családot jelentett, amelyekből 285 000-ben anya élt együtt gyermekével, míg 53 000-ben apa és gyermeke.

Az 1980. évi népszámlálásnak még nem állnak rendelkezésre azok a táblái, amelyek a csonka családokat a bennük élő gyermek kora szerint is bontanák. A fenti adatok magukban foglalják azokat a családokat is, ahol az idősebb szülő él közös háztartásban felnőtt és nem házasságban. A többség azonban nem ez, hanem olyan csonka család, amely még gyermeknevelési feladatokat lát el. Ezeknek számos nehézséggel kell megküzdenie és éppen ezért a társadalom, a szociális gondoskodás fokozott figyelmére tarthatnak számot.

A csonka családok között az anyából és gyermekükből állók túlnyomó többsége elsősorban azzal magyarázható, hogy a bontóperek gyakorlata a gyermeket az anyánál helyezi el, kivéve, ha életmódja, magatartása ez ellen szól. Ez a gyakorlat felülvizsgálandó lenne azon pszichológiai és szociológiai kutatási eredmények nyomán, amelyek azt mutatták, hogy a felbomlott házasságból származó gyermekeknek akkor volt az új helyzethez való adaptációja viszonylag gyors és kielégítő, ha azonos nemű szüleikhez kerültek. Az eddigi elhelyezési gyakorlat megfontolása szükségszerű velejárója kell hogy legyen az anyaság mítoszával való leszámolásnak és az apaság megfelelő elismerésének.

Lehet, hogy az újraházasodások csökkenése egy, a családok alakulását a jövőben jelentős mértékben befolyásoló folyamat első jele hazánkban. A hatvanas évek második fele óta Skandináviában, majd később Nyugat-Európa más országaiban is rohamosan csökkent a házasságkötések száma, mert a törvényes házasságokat az együttélések váltották fel mind nagyobb arányban. Ezen együttélések egy része később házasságkötéssel legalizálódott, másik része viszont továbbra is ezen formák között maradt, még abban az esetben is, ha gyermekek származtak a partnerek együttéléséből. Az együttélések alapos vizsgálata azt mutatta, hogy például a svéd társadalom normarendszere ma már

egyáltalán nem stigmatizálja az együttélőket és az együttélésből származó gyermekeket és ennek következtében az együttélő családok sem látnak lényeges különbséget a házasság és a házasság nélküli együttélés között. Kezdetben a házasság nélküli együttélés mint a társadalmi konvenciók elleni protestálás indult meg; ma már ezt a jellegét elveszítette és egyszerűen alternatíva lett.³

Magyarországon ma több tényező hat abba az irányba, hogy az első alkalommal családot alapítani kívánók házasságot kössenek. Legfontosabb a lakáshoz jutás terén megnyilvánuló előnye a házasságban az együttélőkkel szemben. Ott azonban, ahol ez nem indok, sőt esetleg a házasságkötés a már meglévő két lakás közül az egyik feladását teszi szükségessé, számolni kell a házasságon kívüli tartós párkapcsolat különféle formáinak kialakulásával és terjedésével. Ez előbb vagy utóbb a jelenlegin túlmenő jogi szabályozást is igényelhet.

Nem szólhatunk a mai magyar családok típusairól és működéséről anélkül, hogy meg ne emlékezzünk azon családok egyre növekvő számáról és arányáról, amelyek olyan idős személyekből állnak, akik gyermeknevelő funkcióikat már befejezték, sőt a férj és feleség elérve a nyugdíj korhatárt inaktívvá vált. Az ő életükben a családi élet megnövekedett jelentőséget tölt be, mivel a családi szerepeknek kell pótolnia a társadalmi életben elvesztett szerepeket is.

Az idősebb házaspárok számára igen nagy jelentősége van felnőtt gyermekeikkel, unokáikkal való kapcsolatnak. A gyermekek önállósulása után e kapcsolat jelentősége főleg abban van, hogy a magukra maradt szülőknek van kiadni, szerepet találhatnak anélkül, hogy a korábbi szülői szereppel járó felelősséget is vállalni kellene. Az évek múlásával a segítség iránya változik, s mindinkább az öregek lesznek azok, akik felnőtt gyermekeikre szorulnak. Ilyen formában a mai társadalomban sem tekinthetjük túlhaladottnak a több felnőtt generációt magában foglaló családot. Még ma sem ritka az, hogy a két felnőtt generáció egy háztartásban él — 1980-ban a családháztartások több mint 5 százaléka volt ilyen —, de kétségtelen, hogy ezek jelentős részét a lakáshiány okozza. Sokkal fontosabb és tartósabb a különélő szülői és gyermeki család közötti kapcsolat, amely olyan intenzitású lehet, hogy joggal tekintjük funkcionális egységnek és nevezhetjük kiterjedt családnak. Ennek a családi formának fontos szerepe van mind a fiatal házaspár és gyermekeik, mind pedig az idősek életében, olyan érzelmi támogatást, anyagi segínyt és szolgálatot nyújt, amelyet ma a szociális szolgáltatások nem tudnának átvenni. Éppen ezért társadalmi érdek e kiterjedt családi kapcsolatok előmozdítása, hatéko-

³ A házasságon kívüli együttélések legjobb elemzése, lásd: Jan *Trost*. *Unmarried cohabitation*. International Library Västerås, 1979.

nyabbá tétele még szociálpolitikai eszközök igénybevétele is.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a mai magyar család változásában megfigyelhetők fő rendenciák, amelyek azonban különféle családformákat, esetleg azonos forma mellett eltérően működő típusokat produkálnak. Mind a változási irányokat, mind az alternatívákat figyelembe kell venni egy olyan családpolitikának, melynek

célja, hogy elősegítse, hogy a családok minél nagyobb hányada megfelelően tudja ellátni mindazon funkciókat, amelyeket a társadalom más intézményrendszere egyáltalán nem, vagy csak részben tud átvállalni, és amelyek ellátása mind az egyének, mind a társadalom egésze szempontjából szükséges.

Cseh-Szombathy László

A család stabilitása és a jog

Az utolsó néhány évtizedben szerte a világon rendkívül megélnékültek azok a kutatások, amelyek a család problémáinak vizsgálatára irányulnak. A házasság és a család kérdéseivel szociológusok és demográfusok, pszichológusok, közgazdászok és jogászok egyaránt intenzíven foglalkoznak. Lassan szinte áttekinthetetlen irodalommal állunk szembe, ki-ki a saját tudományága vizsgálódási szemszögéből kísérel meg a felmerült kérdések elemzését, a házasság és a család problémáinak vizsgálatát. A jogi kutatások egyik fő célkitűzése e területen a jogalkotás kívánatos irányba való befolyásolása és annak elősegítése, hogy a jog a maga sajátos eszközeivel mozdítsa elő és ösztönözze a házassági-családi viszonyok társadalom számára kedvező irányba történő alakulását és fejlődését. Ez a rendkívüli érdeklődés a házasság és a család kérdései iránt azzal magyarázható, hogy a mai család világszerte nagy átalakuláson, változáson megy keresztül. Ebben a folyamatban olyan jelenségekkel találkozhatunk, amelyek társadalmi kihatásukban ellentmondásosak, helyenként és esetenként egyenesen negatív jellegűek. Bár ezek a tendenciák — mint később látni fogjuk — nem az utolsó néhány évtized társadalmi fejlődésének termékei, eredményei, a második világháborút követően erőteljesebben fejtik ki hatásukat, illetve fokozottabban jutnak érvényre.

A legutóbbi évtizedekben végzett kutatások eredményei azt mutatják, hogy mind a fejlett tőkés, mind pedig a szocialista országokban a családi, illetve a házassági viszonyok területén hasonló, bizonyos értelemben általánosnak tekinthető jelenség tapasztalható. Ennek egyik alapvető megnyilvánulási módja, hogy a háború utáni évtizedekben ezekben az országokban ugrásszerűen megnőtt és jelenleg is igen magas a válások száma és ezzel összefüggésben erőteljesebben és fokozottabban merülnek fel azok a társadalmi problémák, amelyek a gyakori és nagy számú válásokból adódnak. A válások számának növekedésével párhuzamosan a természetes szaporodás olyan mértékű csökkenő tendenciát mutat, hogy gyakran még a népesség egyszerű reprodukálását sem biztosítja. További figyelemre méltó körülmény a házasságon

kívüli együttélés gyakorisága, valamint a házasságon kívül született gyermekek számának növekedése. Ezeket a jelenségeket jól illusztrálják a házasság-család intézményének alakulását, mozgását bemutató statisztikai adatok. Így pl. a Szovjetunióban 1950-ben 1000 lakosra 0,4, 1960-ban 1,3, 1970—1977 között átlagosan 2,8 válasz jutott. Magasabb a válások aránya az USA-ban, ahol 1950-ben 2,6, 1977-ben 5,1 nagyságrendet ért el. Magyarországon ez a szám 1950-ben 1,2, 1970-ben 2,2, 1979-ben 2,7 volt. Az elváltak száma Magyarországon 1970 és 1980 között több mint 1,5-re nőtt. Hasonló emelkedő tendencia tapasztalható a többi szocialista országban is.¹ A házasság területén kialakult kép azonban nem lenne teljes, ha nem vizsgálnánk a házasságkötési adatokat. Általános megállapításként rögtön leszögezhető, hogy a házasságkötési arányszám nem csökkent, sőt néhány ország (pl. Svédország, Ausztria) kivételével egyenesen emelkedett, bár ennek a növekedésnek az üteme elmaradt a válások számának növekedési ütemétől. Így, pl. az USA-ban 1962 és 1972 között a házasságkötések száma 44%-kal, a válásoké viszont 103%-kal növekedett.²

Csak néhány ország vonatkozásában áll rendelkezésünkre adat az elváltak újraházasodásáról, valamint a házasodási korban levő lakosság nem házias állapotáról. A Szovjetunióban pl. az elváltaknak csak 40%-a,³ Angliában 70%-a köt új házasságot.⁴ Az USA-ban az 1968-ban megkötött házasságok 22,9%-ában mindkét, vagy egyik házaspár elvált. Továbbá, Magyarországon 1960 és 1970 között először fordult elő, hogy az özvegyek elég magas számát az elváltak száma meghaladja. Ugyanakkor Magyarországon 1945—1949-hez viszonyítva az elváltak újraházasodási arányszáma nőtt: a nőknél 5,2%-ról 14,7%-ra, a férfiaknál 6,8%-ról 16%-ra.⁵

¹ Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. 1970. Bp. 1970. 36. old.; 1974. 28. old., 1980. 26. old.

² Uo.

³ Koroljov, Ju. A.: Brak i razvod. Szovremennjü tendencii. Jurid. lit., Moszkva, 1978. 18. old.

⁴ Puxon: Family law. London, 1971. 127. old.

⁵ Horváth Róbert: Az újraházasodás alakulása Magyarországon 1890—1977. Demográfia, 1980. II. sz. 54. old.